

A töredéktől a végleges vázlatig

(*Pillantás Mészöly Miklós írói műhelyébe*)

1978 kora tavaszának egyik még csípős estéjén Mészöly Miklós regényrészletet olvasott fel a szegedi Eötvös Kollégiumban. A történet a háború utáni időkben játszódott, s középpontjában egy múlt század végi, felújított vasúti kocsí állt, melyben különös társaság gyülekezett. A felolvasás azonban megszakadt, mielőtt az utazás megkezdődhetett volna, s a későbbi beszélgetésből csak annyi derült ki, hogy egy készülő regény első fejezetéből hallottunk részletet. Az Eötvös Kollégiumban megismert szereplőket pár hónappal később az újvidéki *Híd* hasábjain láttam viszont. A Gogol emlékének ajánlott történet akkor az *Egy jelentéktelen körülmény* részletes ismertetése címet viselte. A cím alatt műfajmeghatározásként a 'regényrészlet' szó állt, s nem is tartalmazott többet (inkább kevesebbet) a felolvasásról már ismert szövegnél. Azután hosszú csend. Már-már azt hittem, hogy az Ott Károly-féle milleneumi vasúti kocsí véglegesen elakadt a somogyi dombok között, amikor 1986-ban, az egyik *Újhold-Évkönyv*ben újra találkoztam vele. *Bolond utazás, avagy néhány jelentéktelen körülmény részletes ismertetése* – hangzott az új cím. A műfajmeghatározás pedig beleolvadt az ajánlásba: *Végleges vázlat Gogol emlékének*.

A régi történet az almanach lapjain kibontakozott és újjászületett. Újjászületésére csak az elmúlt napokban csodálkoztam rá igazán, amikor a *Híd*ből kifotóztam „összövegre” rávittem a majd évtizednyi pihentetés után végrehajtott változtatásokat. Élvezetes munka volt ez: előttem, a kezem nyomány bontakozott ki a régi szövegből az új. S nem volt tanulság nélküli sem. Mészöly javításai belülről, az írói műhely sarkából engednek indiszkrét pillantást vetni

arra az útra, melyet az író Film című regényének megjelenése óta bejárt. Ő maga talán nem is annyira örül ennek. „Szenvedélyem az, hogy eldönthessem, a torzók, töredékek megérdemlik-e a megmaradást. Amelyek nem, azokat én pusztítom el.” – nyilatkozta a *Magyar Hírlapban* V. Bálint Évának (1990. jún. 9.). A filosz fájdalmasan megborzong e sorok olvastán. Ám ajkain aprócska, kaján mosoly jelenik meg, amikor arra gondol: az írói éberség pillanatnyi lanygulása mégiscsak átengedett neki egy darabka szabad vadászterületet.

*

Sajnos valóban csak egy darabkát. Feltételezhető, hogy Mészöly csupán a lelegejét tette közzé a *Hídban* kézirata akkortájt elkészült részének; az ottani szöveg ugyanis alig tesz ki többet az évkönyvben megjelent végleges vázlat egyharmadánál. S hogy ennél már annak idején is több lehetett készen, azt nem csupán saját halovány emlékeim látszanak megerősíteni, hanem az az interjú is, amelyet Alexa Károly készített Mészölyvel 1980 novemberében. Megkezdett nagyobb munkáinak emlegetése közben Mészöly itt a következőket árulta el a készülő regényéről: „Felfordulásos vonatutazás története Somogyban, a főszereplője egy harctérről éppen hazatért fiatalember. És se az útnak, se Somogynak, se az éjszakának nem akar végeszakadni. De ezen a vonaton minden lényeges lejátsszódik, a születéstől a halálig, gyilkosságig. S ami közel-távol látható, egy vérből éppen kimosakodott ország, egy lehetséges jövő, amit ők fognak csinálni, de még nem tudják, hogyan, és hogyan fog sikerülni. Némi öniróniával és komolytalanul hozzátéhetném: talán azért akadtam el vele, mert én már tudom?” (*A pille magánya*, Pécs 1989. 214.) Hogy Mészöly pontosan meddig jutott annak idején a történettel, az nem derül ki a sorokból, annyi azonban nyilvánvaló, hogy nagy tabló volt készülőben, nem pedig végleges vázlat.

Annál is inkább nem, mert a végleges vázlat műfaja csak jóval később, éppen a *Bolond utazással* született meg Mészöly művészetében. Azt, hogy valóban műfajról van szó, s nem egyszeri rátalálásról (vagy fordítva: azt, hogy az egyszeri rátalálásból műfaj született), Mészöly legutóbbi, *Wimbledoni jácint* című kötete bizonyítja. „A Wimbledoni jácint koraszülött könyv, kevesebb, karcsúbb, mint amilyenre terveztem. Másfél évvel ezelőtt egy régi fiókomban matattam, ahol mindenféle szellemi kacatot, regénycsírákat, novellaötleteket találtam. [...] Ma már nem tudom magam

abba a lelkiállapotba helyezni, mint amikor azok születtek, így hát hamis írói gesztus lenne, ha ezeket befejezném, kibontanám. Úgy gondoltam, hogy ezeket az írásokat véglegesíteni lehet, mint töredékeket. Ezért lett a kötet alcíme: *Végleges vázlatok a szerző hagyatékából.* – mesélte Mészöly új kötetéről V. Bálint Évának, s szavai annál is inkább fontosak, mert a könyvről magáról (ki tudja, miért?) lemaradt az itt emlegetett alcím. Kár pedig, mert egyértelműen fikciós alcím ez, szerepe jóval több az olvasó egyszerű tájékoztatásánál. Pontosabban: éppen az egyszerű tájékoztatás önmagát leleplező gesztusa utal egy új műfaj születésére. A fikció szerint az alcím már nem is a szerzőtől származik, az írások hagyatékából való előkerülése pedig véletlenszerű, halál okozta töredékességre utal. Ám mindannyian tudjuk, mi olvasók, hogy a kéziratok nem hagyatékából kerültek a nyomdába. Szerzőjük maga rendezte kötetbe őket, s eléggé valószínű, hogy közben hozzányúlt szövegükhöz is: vázlatokból végleges vázlatokká alakította őket, azaz a véletlenszerű töredékességből műfajt teremtett. A végleges jelző mindenestre az átdolgozás tényére utal, arra, hogy léteztek korábbi variánsok is – már amennyiben eltekintünk attól a fikciós játéktól, hogy a vázlatokat a halál véglegesítette...

Ami a *Wimbledoni jácint* darabjait illeti, Mészöly véglegesítő munkáját persze csak valószínűsíteni tudom. A *Bolond utazás* szövegének korábban közzétett egyharmada azonban lehetőséget ad töredék és végleges vázlat kapcsolatának konkrétabb megfigyelésére is. Mészöly húzásai és betoldásai hol stilisztikai, hol tartalmi jellegűek; a húzáson és a betoldáson kívül még az áthelyezés eszközével élt az átdolgozás során. Változtatásait pontról pontra nyomonkövetni itt nincsen lehetőségem, csupán bővítései közül emelek ki néhány olyat, amelyek fontos szerepet játszanak a végleges vázlat szövegvilágának kialakulásában.

*

„Tekintse úgy az olvasó bolond utazásunkat, mint egy tört kagylót a parton, végleges vázlatot a tengerből.” – hangzik a *Bolond utazás* utolsó mondata, még egyszer emlékezetbe idézve az írás műfaját és a mögötte meghúzódó, műfajt szülő világszemléletet. E mondat egyszerre ismétlés és visszautalás. „Egyelőre épp csak elpöfögött a kanizsai, s mi, akiket az áradat úgy hagyott vissza, mint dagály a csigáit, kagylóit, bőséges idővel rendelkezünk, hogy a várakozás unalmát képzelgésekkel, figyelgetésekkel töltsük ki...” – olvasható a *Bolond utazás* első oldalainak egyikén. A tenger-mo-

tívum itt bukkan fel először, anélkül még, hogy különösebb feltűnést keltene. Csak egy hasonlat ez, mely érzékelhetővé teszi, hogy a vonat beérkezése, majd kifutása után a zsúfolt állomás hirtelen kiürül, s csak néhány ember marad ott, elszórva a váratlanul üressé vált térben, várakozva a szárnyvonalon közlekedő szerelvényre. A motívum azonban nem sokkal később, mielőtt még kimosódhatna az olvasó emlékezetéből, megismétlődik. Az állomáson és környékén található szemét és törmelék leírását követik e sorok: „Végül minden jelenvalóra rátelepült a csend, a bűz és a bombasérült fákon gubbasztó varjak mozdulatlansága. Mindez úgy hatott, mint egy tűző napon veszteglő vázlat vagy történet, melyet nagy gondossággal hagytak félbe. Mi, a maradék utasok, hasonló hevenyészettséggel bukkantunk elő a füstből hol itt, hol ott, hová éppen sodort bennünket a dagály.” Az előbbi tenger-hasonlat itt metafora formájában („dagály”) tér vissza, összekapcsolódik viszont egy újabb hasonlattal, s ezzel a paralelizmus stilisztikai szinten is megszületik: a háború utáni állomás tája olyan, mint egy félbehagyott történet vázlata, dagály által odasodort és ottfelejtett emberalakokkal. A táj vázlatához, gondosan félbehagyott történethez való hasonlítása, a hasonlat megformálása egészen szokatlan: van rá esély, hogy bevésődjék az olvasó emlékezetébe. Annál is inkább, mert a szöveg továbbolvasása során egyre világosabbá válik, hogy mögötte Mészöly világszemlélete, s világszemléletében gyökerező írói ars poeticája rejtőzik.

Mészöly a látható világot valami folyton alakuló teljesség gyors vonalakkal állókép(ek)be rögzítése(i)ként, vázlata(i)ként érzékeli. „Minden folyamat, mely már belátható (vagyis teljes lefutásában látszik áttekinthetőnek) – számunkra csak fikció, látszat, illúzió lehet. Egy ilyen áttekintés ugyanis egy-egy részlet *megállítása* is. Teljes folyamatot valójában nem tudunk átélni, csak tér, idő, történés stb. »kvantumokat«, egymást követő holtpontjaikban.” – fogalmazott Mészöly Valóság, látszat, *fikció, illúzió* című gondolatforgácsában. (*A pille magánya*, Pécs 1989. 119.) Teljes folyamat helyett marad tehát a részlet megállítása, a vázlat, a *végleges vázlat*, amint ezt a mű utolsó mondata ismét emlékezetbe idézi és a korábbiakra visszautalva legfőbb szövegszerkesztő elvként nyomatékosítja. A *Bolond utazás* egész szerkezete valóban ehhez a világszemlélethez alkalmazkodik. „...néhány jelentéktelen körülmény részletes ismeretése” – olvassuk az alcímben, s ennél pontosabban aligha lehetne jellemezni az időrend felborításával egymás mellé kerülő epizódokat.

A *Bolond utazás* szövegvilágának alapvető meghatározója tehát a tenger-kagyló-végleges vázlat motívumhármasa. Azt pedig, hogy a végleges vázlat valóban műfaj, hogy a korábbi változat átdolgozásával valóban új minőség született, egyértelműen bizonyítja a tény: e motívumhármasnak a *Híó*-ban olvasható regényrészletben még nyoma sem volt.

*

A végleges vázlat *műfaja* tehát arra figyelmeztet bennünket, hogy amit láthatunk és láttathatunk, az nem a valóság, csupán annak fikciója, illúziója, látszata. A végleges vázlat szövege mégis több lehet ennél: benne megcsillanhat a valóság maga. Olvassuk tovább az imént már idézett gondolatforgácsot! „A valóság praktikus megélése számunkra azon az áron valósulhat meg, hogy közvetlenül az érzékeink vagy a legejeltebb műszerek adataiból kiolvasható következtetéseknek elhisszük: a valóság olyan, amilyennek látszik, illetve igazolódik. [...] A művészet kísérletet tehet, hogy ezt a konvenciót kritikussá tegye [...] Vagyis közelítsen egy olyan *objektív*hez, ami a látszatot, fikciót, illúziót leleplezi – anélkül, hogy kiiktatni vagy gyakorlatiasan helyettesíteni tudná. – A lehetőségeinkben adott »skizofrénia« tehát többszörös. Ti. a fikció, illúzió, látszat lelepleződése – ugyanakkor – ismét csak *megállít*ásban valósulhat meg, mely – másfelől – az át nem élhető teljes lefutást szintén látszattá, fikcióvá, illúzióvá teszi. Csak ez már a művészet »hangszerelésében« válik azzá. S ez a dallam már közelebbi rokonságban van a valósággal.”

A valósághoz tehát a valóság illúzióján, a teljes folyamat ábrázolásának fikcióján át vezethet az út. Mészöly változtatásainak másik lényeges csoportja ebből a szándékból eredeztethető. Tömören úgy is fogalmazhatnánk, hogy a végleges vázlatban megnövekedett a történelmi reflexiók, az Arany Jánosi értelemben vett humor emelkedett látószögéből a történelemre vetett pillantások szerepe. „(Hetvenhét esztendőnek kell majd még eltelnie, hogy a csecsemő megszülessen, ki az állam elhalását jósolni jött; jóllehet a legkülönfélebb barokk kísérletekkel továbbra sem látszott felhagyni a történelem, végezetül sem.)” – olvassuk a zárójeles betoldást mindjárt a végleges vázlat első oldalán, Padányi Bíró Márton 18. századi államelméletének ismertetése előtt. Még érdekesebbek azok a helyek, ahol Mészöly nem egyszerűen betoldott, hanem kicserélt, illetve kibővített valami meglévőt:

A Habsburg-birodalom széthullása után Magyarország baromfiudvarrá zsugorodott, tenger helyett egy itatócsészével az udvarán; cserébe viszont független lett, ami döntő változást hozott az ország életébe. Másodrendűvé váltak az olyan relikviák, mint egy millenniumi vasúti kocsi [...]

A Habsburg Birodalom széthullása után Magyarország baromfiudvarrá zsugorodott, tenger helyett itatóvályúval az udvarán. A széthullásért cserébe viszont független lett, rendelkezhetett önálló vágóhíddal, külügyminisztériummal, sóhivatallal, kedve szerint felejtethetett és emlékeztethetett, s dönthetett szabadon, hogy milyen relikviákat őriz meg a százados függőség idejéből. Ott Károlynak nem volt szerencséje [...]

Vagy egy másik helyen:

Az igazság az, hogy Somogy belső vidéke, ahová készültünk, mindig is isten háta mögöttinek számított – a marhák itt születtek két fejjel, gyilkolni kizárólag csak késsel gyilkoltak, s a lápos réteken nőtt egy fekete fű, mely több napos nemi gerjedelmet okozott.

Az igazság más. Somogy belső vidéke, a dombok és völgyek kietlenül bensőséges harapófogója, ahol a lápos rétek és erdők labirintusában a tatárok ugyanúgy tüzet raktak éjszaka, mint a janicsárok, az északolaszországi zsoldosok, az osztrák csendőrök, a német és a szovjet csapatok katonái – a táj, ahová vicinálisunk indulni készült, mindig is isten háta mögöttinek számított. A marhák itt születtek két fejjel, gyilkolni kizárólag késsel gyilkoltak, s a lápos réteken nőtt egy fekete fű, mely többnapos nemi gerjedelmet okozott.

A történelmi reflexiók érzékelhetővé teszik a történelmet és történelemként teszik érzékelhetővé a jelent: egymás mellett, esetenként egy képbe rendeződve, látomászerűen jelennek meg jelenbe érő évszázadok történései, hitei, tévhitei, illúziói. Mészöly néhány korábbi munkájában (*Térkép Aliscáról*, 1973; *Anno*, 1975) már meghatározó szerephez jutott e módszer, erre épült volna a

Huszárik Zoltánnal közösen tervezett film is (v.ö. *A pille magánya* Pécs, 1989. 69–71.), és jól érzékelhetően van jelen olyan későbbi munkáiban, mint például a *Fakó foszlányok nagy esők évadján* (1983).

*

A *Bolond utazás* valóságot csillantó fikciójának kialakítása során azonban Mészöly nem ezekre a látomásszerű történelmi montázsokra épít elsősorban, hanem Cseprikálovics Borbála alakjának látomásossá tételére. Bemutatása a *Hídban* olvasható első megfogalmazáshoz képest erősen átalakult. Érdeemes összehasonlítani mindjárt első megjelenésüket:

Itt T.-ben a szerencse különös jóvoltából, alkalmi mutatványban is részünk volt, ami akaratlanul is azt példázza, hogy egy maga nehézkesébe belesüppedt test végül is mire képes. Egy igazán se falusias, se városias külsejű, terebélyes nő az utolsó pillanatban kötött ki a vagonunknál, miután a négy álókocsiból szerelvényt többször végigjárta mind a két oldalon. [...] Később megtudtuk, hogy Cseprikálovics Borbálának hívják; s nyilván belőle sem hiányzott az a gyermekes és kendőzetlen nyíltság, amiről később valamennyien bizonyosságot tettünk, akik az újjávarázsolt alkotmányt választottuk. [...] Nem csoda, ha az asszonyság a mi vagonunk mellett döntött. Inkább az volt a meglepő, hogy a többiek – bár az egész szerelvénynek alig volt tízegegnéhány utasa – miért nem követték a példánkat.

Itt T.-ben például – a szerencse különös jóvoltából – még alkalmi mutatványban is része volt azoknak, akik nem a kanizsaira, hanem a gamási személyre varakoztak. Olyan mutatványra, mely akaratlanul is azt példázta, hogy egy maga nehézkesébe és múltjába belesüppedt test végül is mire képes, ha a körülmények úgy hozzák. Talán mi magunk se tudtuk felfogni először a közeledő élmény igazi horderejét, csak akkor, mikor érezni kezdtük, hogy titkos zsilipeket szabadít fel bennünk. Cseprikálovics Borbáláról van szó, arról a se falusias, se városias külsejű, terebélyes nőről, aki az indulás előtti utolsó percekben caplatott be az állomásra, és a három kocsiból álló gamási szerelvényt többször is körbejárta. [...] Nem csoda, ha az asszonyság is a mi vagonunk mellett kötött ki. Már csak azért sem, mert pontosan ő volt hivatva közénk hozni a kendőzetlen nyíltságot, amire valamennyiünknek szüksége volt.

A legfontosabb változás itt a természetes asszonyosság szerepkörének teljes átalakulása: míg az első változatban még arról volt szó, hogy őt is az a kendőzetlen nyíltság jellemzi, ami a szerelvény többi utasát, addig a végső vázlat már arról beszél, hogy éppen ő szabadított fel valamely titkos zsilipeket. S miután eljövételére a fikció szerint még másfél órát kell várni, Mészölynek lehetősége nyílik arra, hogy a majdani megérkezést újra és újra megidézze, s így Borbála alakját központi figurává emelje. E megoldás lehetősége benne volt már az első fogalmazványban is, de Mészöly ott mégsem élt vele; az el nem készült regényben Borbálának aligha jutott volna ennyire hangsúlyos szerep. Megnövekedett jelentőségéből következik viszont, hogy alakja kimaradt az olyan felsorolásokból, ahol Mészöly *csak a többi utasok egyikeként emlegette őt, mintegy a táj részeként:*

[...] semmi nem tudott versenyezni a batyuzással és a feketézéssel. A kiürült peronon mindenesetre minden sokkal feltűnőbbé vált – egy hang, egy mozdulat, a szedett-vedett öltözetek furcsaságai, egy csíkos vánkoshuzatból varrt ing, vörös keresztet gyűjtőperselyből fabrikált vállraakasztós csajka; egy harmincöt év körüli férfi, akinek a két üvegszeme úgy tükröződött, hogy túlszárnyalta a legdrágább velencei tükröt; Cseprikálovics Borbála hordó nagyságú ülepe, mely derékban vízszintesen kiugrott, mint egy párkány, a feszesen rásimuló zöld műselyem szoknyával. És a rengeteg szétszórt töltényhüvely [...]

[...] semmi nem tudott versenyezni a batyuzással és feketézéssel. Ahogy az oszladozó füst üres fénylukakra esett szét, a legkisebb apróság is feltűnőbbé vált, még egy karistoló hang vagy mozdulat is. Nem beszélve a szedett-vedett öltözetek furcsaságairól, a csíkos vánkoshuzatból varrt ingről, a vörös keresztet gyűjtőperselyből fabrikált csajkáról, a rengeteg szétszórt töltényhüvelyről [...]

Ha viszont Cseprikálovics Borbálára tereli a szót Mészöly, akkor hangsúlyosan és sokat sejtetően teszi ezt:

[...] s utólag már örülhetünk is, hogy nem többen verődtünk össze erre az utazásra. Másképp talán ki sem alakult volna az a felejthetetlenül közvetlen és mindannyiunkat lenyűgöző légkör, ami késő éjszakáig eleven maradt közöttünk. Ezt persze ott az indulásnál még nem lehetett világosan sejteni, de Cseprikálovics Borbála utolsó pillanatban végrehajtott felszállásának mutatványa és körülményei már előlegeztek valamennyit a későbbiekből.

S tulajdonképpen örülhetünk is, hogy nem többen verődtünk össze erre az utazásra. Ha nem így történik, aligha alakulhatott volna ki a lenyűgöző légkör, amire ma is szívesen emlékez-nénk vissza – ha módunk volna rá. De az indulásnál ezt még nem sejtettük. A lenyűgöző hangulat akkor kezdődött, amikor Cseprikálovics Borbála is feltűnt a lát-határon. Mi akkor már fönt ültünk a millenniumi kocsin. [...] amíg ül-tünk, és sétálgatva ismerkedtünk az Ott-féle konstrukcióval – vé-gezetül is kizárólag Cseprikálovics Borbálára vártunk. Csak nem tud-tunk róla.

Majd néhány oldallal később, a millenniumi vasúti kocsi rész-letes leírásának befejezéseként:

S ha mi már nem is emlé-kezhethetünk rá, valamikor a mi koc-sinkhoz is ilyen pótlépcső állt rendelkezésre, és a fülkebejára-tok mellől sem hiányzott a bronz-veretes tok, benne a lámpaki-akasztó rúddal. A természetes asszonyosság [...]

Mi már nem emlékezhethetünk rá, de egészen bizonyos, hogy va-lamikor a mi kocsinkhoz is ilyen gumikerekes pótlépcsők álltak rendelkezésre az állomásokon; és a fülkebejáratok mellől sem hiány-zott a bronzveretes fémtok, benne a lámpabura-kiakasztó rúddal, hogy ne kelljen az ülésre felállni. Persze kérdés, nem nyereség-e a hiányuk. E pillanatban azonban más hiány foglalkoztatott bennün-ket: még a mozdonyunk se futott be Szulimán felől, az állomás-főnök hiába sürgette. Vagy talán maga Cseprikálovics Borbála ren-dezte így az eseményeket? Egy idő múlva minden lehetségesnek látszott. Csak mikor feltűnt alakja a távolban, akkor zökkent vissza a világ a maga kerékvágásába. A természetes asszonyosság [...]

A történet kibontakozásával párhuzamosan Cseprikálovics Borbálát egyre inkább valamiféle titokzatosság, valamiféle földöntúli, misztikus erő lengi körül. Arra, hogy alakja milyen emblemátikus asszociációkat kelthet, nem térhetek ki most, amint annak a végső változatban hangsúlyozott (ám *Híd*-beli szövegből még hiányzó) ténynek az emblemátikus értelmezésére sem vállalkozhatok, hogy a vonat utasai éppen tizenketten vannak, s ők tizenketten várnak Cseprikálovics Borbála megérkezésére.

*

Mészöly Miklós újabb műveinek helyenkénti látomásossá válásában szerepet játszanak racionálisan nem, vagy csak igen nehezen magyarázható történések is. Legszebb példáit ennek a *Megbocsátás* című beszélyben találjuk: a vonatfüst, amely nem oszlik szét, mindvégig ott marad az égen, a halott lány a gabonatóbla közepén letaposott tisztáson, ahová nem vezet út. A *Bolond utazás* végső vázlatja jó alkalmat kínál e példatár bővítésére. Itt van mindjárt a mű fikciója maga: az elbeszélő saját halála után idézi fel élete utolsó délutánjának, estéjének és éjszakájának emlékeit. Nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy Mészöly az eredetileg tervezett regénybe is élni akart-e már ezzel a fogással. Bizonyos jelek azonban arra utalnak, hogy akkor még aligha gondolt rá. Idéztem már az imént mindkét rendelkezésemre álló szövegből azokat a sorokat, amelyek az utazás lenyűgöző légköréről szólnak. A végleges vázlatban Mészöly itt utal először (még homályosan és titokzatosan) arra a tényre, hogy elbeszélője nincsen már életben. A lenyűgöző légkörre ma is őszívesen emlékeznénk vissza – ha módunk volna rá”. Hasonló utalás *Híd*-ben olvasható regényrészletben sem e ponton, sem máshol nem található.

A *Bolond utazás* másik, racionálisan nehezen magyarázható epizódja a kopasztott gácsér motívuma köré szerveződik. A vasúti kocsibemutatása során Mészöly eredetileg csak egyetlen mondatot szánt a mosdóra; ez a végleges vázlatban a következőképpen bővült:

Volt külön mosdó is, erről azonban nem tudtunk egyelőre közlebbit, oda csak jóval az indulás után nyitottunk be.

Volt külön mosdó is, kiegészítve egy bidéhez hasonló rózsaszínű kagylóval. A kagyló aljára komor gót betűkkel volt odapingálva a francia Lajosok könnyed huncutsága: Ich seh' dich. (Meglehet, hogy az Ott-féle tervből ez hiányzott.) A vécéről egyelőre semmit nem tudtunk még, oda csak jóval az indulás után nyitottunk be, és egy kopasztott gácsért találtunk a mennyezeti lámpára akasztva.

Az, hogy a gácsér hogyan kerülhetett a vécébe, mindvégig homályban marad. S a dolog misztikumát még csak növeli a motívum ismétlődése. A *Bolond utazás* egy későbbi (az eredeti szöveggel már össze nem vethető) pontján az elbeszélő látomásként emlékezik vissza háborús élményeinek egyikére, mert képtelen eldönteni már, hogy valóságot látott-e annak idején, vagy „bámulatos előrelátással” képzelődött. A kaszárnya elhagyatott raktárának ablakán véletlenül kitekintve éppen elkapta azt a jelenetet, amint egyik árulónak kikiáltott bajtársát megbilincselte kézzel elvezetik; hajnali kivégzését megfélemlítésül valamennyiüknek végig kellett nézni. De még a raktárban, bajtársa elvezetése után az ablaktól elfordulva fedezte fel azt, hogy a rudakra akasztott lábbelik dantei erdejében „a 44–46-os bakancsok rúdján egy meztelen gácsér lóg. Az erős félhomályban a sietős kopasztás nyomait is látni véltük, a fejen és a nyakon [...]” A raktárból kirohanva még bajtársa elé tudott kerülni, aki „annyit mondott csak, hogy *nem igaz*, meg azt, hogy *neked adom a hajamat*.” A vonat vécéjében függő gácsért később Cseprikálovics Borbála akasztotta le, s helyezte el ajándékképpen a kiterített húshalmok közé, amikor az egyik kis állomás főnöke meghívta az ottrekedt utasokat nyári disznóvágásra.

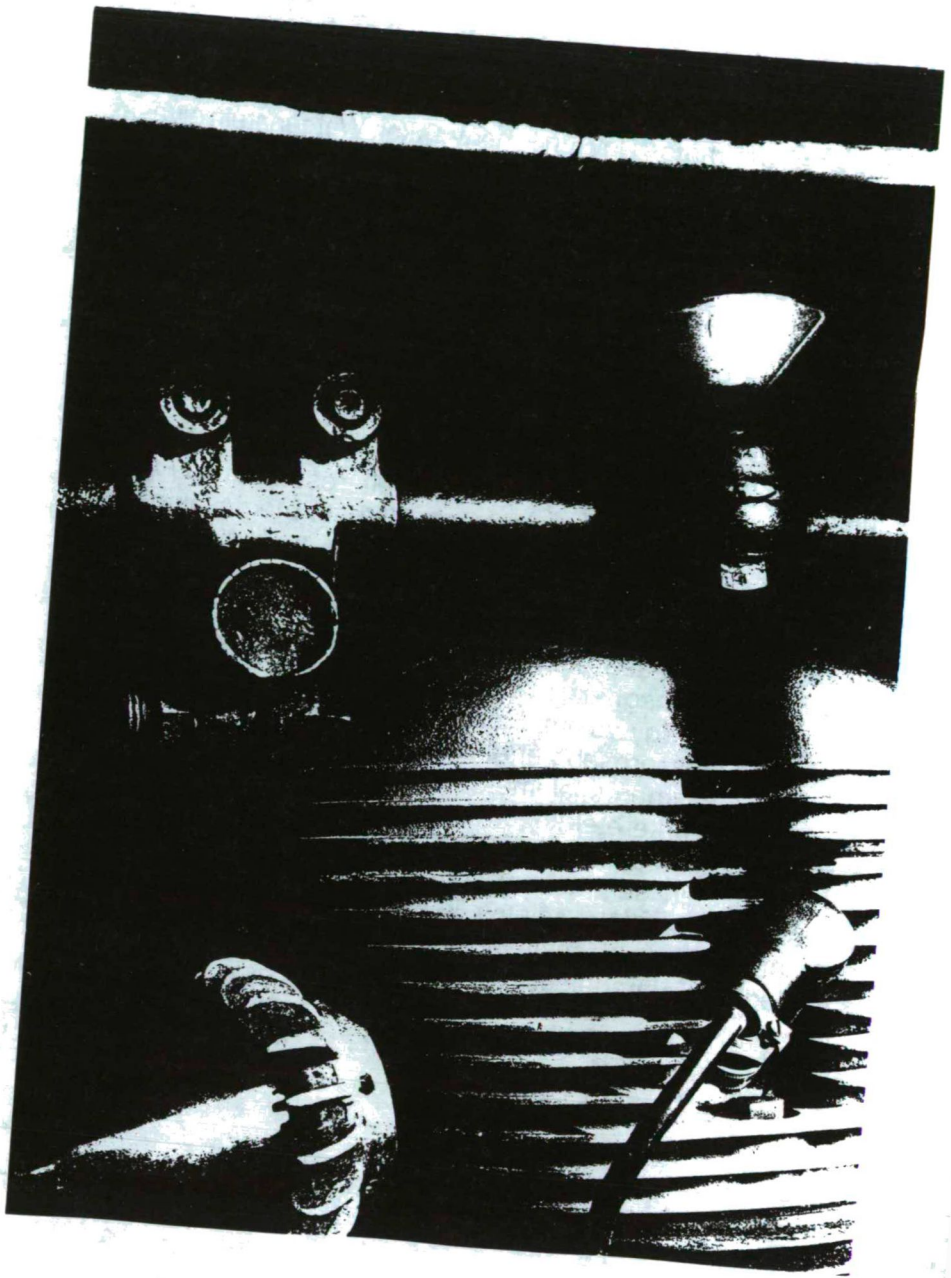
*

„Wittgenstein arra szavaz, hogy »a dolgoknak nincs a priori rendjük«. »Mindaz, amit leírhatunk, másképp is lehetne.« [...] Így hát nem marad egyéb, mint a belátás, hogy »a dolgok állását csak leírni lehet, nem pedig megnevezni.«?» – töprengett Mészöly Miklós *Levél a völgyből* című írásában, még 1964-ben. S pár oldallal később

hozzátette azt is: „...igazában most tudom csak, hogy csend volt, mert itt a zaj; a leírható.” Úgy tűnik, hogy ekkor, Wittgenstein olvasása kapcsán tudatosodtak benne első ízben azok a megismerhetőséggel és ábrázolhatósággal kapcsolatos problémák, amelyek aztán meghatározták művészetének egész további alakulását. Mészöly maga a vele készült interjúban többször is beszélt arról, hogy alkotói útján a *Film* című regény hozott alapvető fordulatot, mert vele olyan pontig jutott el, ahonnan tovább lépni már nem lehetett; másfelé kellett tájékozódnia tehát. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy más kérdésekre is kereste volna ezután a választ. A kérdésekre való rátalálás tekintetében véleményem szerint a hatvanas évek eleje művészetének vízválasztója: korábban és későbben született írásai között lényegesebbek az eltérések, mint a *Film* előtt és után született munkái között. Nem állítható még csak az sem, hogy azok az ábrázolásmódok, amelyekhez a *Film* után fordult, tökéletesen ismeretlenek lettek volna korábbi munkáiban. A montázstechnika, jelen és múlt elidőtlenítése, jelen múltként, múlt jelenként való láttatása például, mely újabb írásaiban oly fontos szerepet játszik, meghatározó volt már 1970-es *Nyomozás (1)* című munkájában is. Úgy vélem, Mészölynél az ábrázolásmód tekintetében a szó legszorosabb értelmében szerves fejlődésről kell beszélnünk. Az ismerős elemek rendre helyet kapnak újabb kísérleteiben, az új keretek között azonban inkább csak visszautalnak korábbi önmagukra, mintsem ismételnék azt. Mindennek részletes kifejtésére itt nincsen módom. Azt azonban, hogy Mészöly Miklós művészete valamiféle sajátos kombinatorika jegyében születik folyamatosan újjá, bizonyítani látszik a *Bolond utazás* vázlatának és végleges vázlatának összevetése is.

Szeged–Zebegény

Szajbély Mihály

Rodolf Hervé munkája